

معیارهای دینی بودن روش های تربیت اجتماعی از منظر قرآن

*حدیث رحیمی

چکیده

انسان امروزه در دنیایی زندگی میکند که از اخلاق خالی است و قوانین خشک و بی روح و نظارت‌هایی که حاکی از عدم اعتماد به انسان است و ذات انسان را مبتنی بر شر میدانند جای اخلاق را گرفته است. این نکته خود را آنجا بهتر مینمایاند که ناظران نباشند و ابزار نظارتی اعمال نگردد. آنگاه از هم پاشیدگی چنین جامعه ای قابل مشاهده است. انسان موجودی است اجتماعی، و برای تأمین سعادت و رفاه خود ناگزیر است با دیگران همکاری و همگامی داشته باشد. هر یک از انسانها به حکم آفرینش و زمینه فطری علاقه دارند آزاد باشند، حال آنکه این امر به طور مطلق با خواست و روش جامعه سازگار نیست. برخی افراد هم در متن جامعه خواهان زندگی حیوانی هستند و خود را به فضائل اخلاقی و ملکات نفسانی نیازاسته اند. گذشته از این، انسانها دارای غریزه استخدام هستند و دائماً در حال اختلاف اند. بنابراین، لازم است در اجتماع ضابطه و معیاری وجود داشته باشد و همه افراد رفتار و سلوك خود را بر آن مبنا قرار دهند و حیات جمعی خود را نظام ببخشند. بنابراین در این پژوهش به شیوه توصیفی - کتابخانه ای و بابه‌ری از تعالیم قرآن به بررسی معیارهای دینی بودن روش های تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم پرداخته شده است. بررسی ها نشان داد تربیت اجتماعی در قرآن کریم یک سری معیارهایی دارد که دو معیار توحید محوری و معاد باوری خلاصه می شود. فروعات معیار توحید محوری شامل: اصل کرامت، اصل حق محوری و توحید افعالی می باشد. فروعات معیار معادباوری شامل: اصل هدایت محوری، اصل مسئولیت محوری می باشد.

کلمات کلیدی: اخلاق، تربیت اجتماعی، توحید محوری، معاد محوری، معیار

*طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه حضرت زینب(سلام الله)، شهرستان هرسین.

مقدمه

اسلام دینی اجتماعی است و احکام فردی آن نیز آهنگ اجتماعی دارد و از آن ها برای اصلاح و تقویت روابط اجتماعی و تحقق اخلاقی تربیت اجتماعی و اجرای اهداف مقدس جامعه بهره می گیرد. هدف اسلام در این مسیر فقط تربیت فرد دین دار نیست بلکه ساختن جامعه دین دار است جامعه ای که ارتباطات اجتماعی آن طبق آرمان ها و دستورات دینی سامان گیرد. مراد و مقصود از تربیت، فراهم کردن زمینه ها برای شکوفایی و به فعلیت رساندن استعداد های بالقوه انسان می باشد. مقصود از تربیت اجتماعی، پرورش جنبه هایی از شخصیت آدمی است که مربوط به زندگی او در جامعه است تا از این طریق به بهترین شکل، حقوق، وظایف و مسئولیت های خود را نسبت به دیگر هموعان و همکیشان خود بشناسد و آگاهانه و با عشق برای عمل به آن وظایف و مسئولیت ها قیام کند.

تربیت اجتماعی ریشه در امروز و فردا ندارد بلکه با اندکی تامل در آیات قرآن کریم به نمونه هایی از تربیت اجتماعی که خداوند در قرآن به آن سفارش فرموده پی میبریم؛ مانند: روزه در ماه مبارک رمضان، که این رami رساند از اموال و دارایی هایی که به شما عطا فرمودم و مالک حقیقی آنها من هستم به فقرا و نیازمندان بخشش کنید، پرهیز از خوردن حق یتیمان و بینوایان، روزی شما را می رسانم پس به انجام تکالیف و وظایف خود که به شما امر نمودم بپردازید، یاری کنید در انجام امورات یکدیگر را، نماز رابه جماعت بخوانید و...، منابع و تحقیقاتی در رابطه با این موضوع وجود دارد که می توان به تربیت اجتماعی از نگاه قرآن نوشته معصومه خاوری، «اصول تربیت اجتماعی از نگاه قرآن» نوشته علیرضا طبیبی و فاطمه زمانیان نجف آبادی، «تربیت اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن» نوشته غلامعلی افروز اشاره کرد.

ضرورت و پرداختن به تربیت اجتماعی که گذشته و آینده یک جامعه پیوند عمیقی با آن دارد ارتباط گذشته جامعه با آن به این سبب است که راه ارتباط نسل جدید با سنت و فرهنگ بر طبق تصور ما از تربیت اجتماعی تبیین می شود و رابطه آن با آینده جامعه از این جهت که نوع ارتباط و حیات اجتماعی ما تحت تاثیر معیار و روش های اجرای آن است. انسان موجودیست که مرتباً بر جامعه سروکار دارد و در ارتباط با جامعه رشد می کند افراد با روحیات و خصلت های ذاتی خود جزئی از اجتماع می باشند که به تناسب وجودشان بر اجتماع اثر می گذارند و اجتماع نیز بر وجودشان نفوذ کرده و تاثیراتی بر تربیتشان می گذارد که تربیت اجتماعی درست می تواند یک زندگی اجتماعی سالم را به وجود بیاورد. لذا باتوجه به این مسأله تلاش می شود به روش توصیفی و با ابزار فیش برداری کتابخانه ای به معیار های دینی بودن روش های تربیتی اجتماعی از منظر قرآن پرداخته شود.

۱- مفهوم شناسی

تربیت از ریشه «رب، یرب» در معانی زیر آمده است: پروردن، سرپرستی و رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و کمال رساندن، ارزنده ساختن، از افراط و تفریط در آوردن، به اعتدال بردن، استوار و متین کردن.¹

تربیت یعنی ایجاد زمینه برای شکوفا شدن استعدادها و «تربیت اجتماعی» یعنی فراهم کردن زمینه‌های لازم برای متجلی کردن ارزش‌های مطلوب اجتماعی در افراد تا بتوانند در برخوردها و رفتارهای اجتماعی مؤثر و موفق رفتار کنند. مفهوم جامعه‌پذیری از مفاهیم نزدیک به «تربیت اجتماعی» است که به‌عنوان مهم‌ترین عامل در اجتماعی شدن انسان‌ها شناخته شده است. جامعه‌شناسان، «جامعه‌پذیری» را فرآیندی می‌دانند که به انسان می‌آموزد به‌عنوان یک عضو فعال، چگونه در امور جامعه مشارکت و با اعضای جامعه خود همکاری کند.²

تربیت اجتماعی گاهی به این اصطلاح به کار می‌رود که مقصود از آن ضوابط و معیارهای یک زیست اجتماعی باشد؛ به این معنا که در اسلام چه ضوابط و معیارهایی برای زندگی اجتماعی وجود دارد؟ خواه فرد بخواهد این ضوابط و معیارها را در خود پیاده کند، خواه در دیگری. در واقع این جمله تربیتی اجتماعی اسلام که گفته می‌شود عین ضوابط و معیارهایی که برای زندگی اجتماعی در اسلام تبیین شده است، می‌باشد، در این اصطلاح و کاربرد تربیت، بیشتر به معنای فرهنگ اجتماعی اسلام است. به عبارت دیگر تربیت اجتماعی اسلام یعنی فرهنگ اجتماعی اسلام که متشکل از نگاهی است که اسلام به جامعه دارد.³

اصطلاح دوم تربیت به معنای خاص به کار می‌رود؛ یعنی ایجاد تغییر و تحول در دیگران. قید «اجتماعی» نیز به این معناست که در حوزه ضوابط و قواعد اجتماعی که کلی یا اسلامی است، قرار داشته و به عنوان بُعدی از ابعاد شخصیت در نظر گرفته می‌شود. و همچنین تربیت به معنای خاص و در مقابل خودسازی و بحث‌های اخلاقی و تغییر شخصیت دیگران به کار می‌رود. قید اجتماعی هم ناظر به بُعد اجتماعی انسان در مقابل بُعد اعتقادی، اخلاقی و ... است. پس این دو واژه در اینجا به این معنا به کار می‌روند.⁴

۲- جایگاه تربیت اجتماعی در اسلام

۱- عمید، فرهنگ عمید، ص ۲۴۳

۲- کریمی، تربیت اجتماعی؛ شاخصه رشد و سواد اجتماعی جامعه، ص ۵۶

۳- محمدی، ودیگران، اصول و روشهای تربیت اجتماعی مبتنی برنظریه کنش ارتباطی هابرماس، ص ۷

۴- سبحانی نژاد، و رضایی فریمانی، ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی(ع)، ص ۶۴

انسان در جامعه پرورش می‌یابد، آداب و رسوم و افکار و ارزش‌های آن را می‌پذیرد، شخصیت خود را می‌سازد و با جامعه هماهنگ می‌گرداند. و این است معنای اجتماعی شدن و اجتماعی کردن و فرهنگ‌پذیری انسان.¹

هدف اسلام در سیر، تنها ساختن فرد دین‌دار نیست؛ بلکه ساختن جامعه دین‌دار نیز هست، جامعه‌ای که روابط اجتماعی آن براساس اهداف و احکام دین سامان گیرد، جامعه‌ای ارزشمند است که در آن سعادت فرد با سعادت جامعه پیوند خورده است و تربیت اجتماعی با دو مقوله مسئولیت‌های اجتماعی و ایمان اسلامی، ارتباطی قوی و انفکاک‌ناپذیر دارد. تربیت اجتماعی در میان اقسام چهارگانه رابطه انسان، از نوع ارتباط شخص با دیگران و مبتنی بر گرایش فطری «دیگرگرایی» و زندگی جمعی بشر است.²

مقصود از تربیت اجتماعی فرایند یاری‌رسانی مربی به متربی برای رشد تدریجی صفات و رفتارهای مربوط به بعد اجتماعی شخصیت است که به ارتباط متربی با دیگران مربوط می‌شود و شامل افزایش آگاهی متربی درباره همگرایی با دیگران، علاقمندی و توانایی برای انجام مسئولیت‌ها و نقش‌های اجتماعی است تا زمینه شکوفایی استعداد های اجتماعی یا اصلاح صفات و رفتارهای ضد اجتماعی او فراهم شود.³

نبودن تربیت اجتماعی مناسب در هر جامعه به معضلات فراوانی برای افراد آن جامعه منجر خواهد شد. لذا بر عهده گرفتن تربیت اجتماعی از جمله وظایف مسئولان تربیتی و حاکمان جامعه است.

پیمودن این راه مستلزم توجه به الگوهای مطمئن عملی است تا با نصب العین قرار دادن دیدگاه‌ها و سیره عملی آنان هم راه صحیح بندگی و سعادت را ببیمایند و هم در این وادی سریع‌تر به مقصد برسند. از این رو معصومین (ع) بهترین و مطمئن‌ترین الگوهای تربیتی هستند و ارائه دیدگاه‌ها و کشف و عرضه سیره تربیتی آنان ضرورتی انکارناپذیر برای پویندگان عرصه تعلیم و تربیت اسلامی است و در این میان ارائه دیدگاه‌ها و سیره امام علی (ع) که خود سرسلسله جانشینان به حق نبوی و سر آغاز تجلیگاه امامت معصومین (ع) است بر ضرورت این کار می‌افزاید.⁴

حضرت علی (ع) تربیت یافته پیامبر (ص) است، خط و روش پیامبر را بر اساس برنامه‌های تکمیلی قرآن و سنت با مخاطبان دور و نزدیک در همه اعصار سخنها، ارشادات، هشدارها و پند و موعظه‌ها دارد.

⁵- مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۱۲۷

¹- کامیاب، «مهم‌ترین روش‌های تربیت از دیدگاه قرآن کریم»، ص ۸

²- طرقي؛ و ابراهیمی؛ تربیت اجتماعی از منظر فقهی مبتنی بر نظام قواعد فقهی، ص ۷۵-۷۴

³- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۲۷۴

قرآن کریم، بر بهره‌گیری از الگوها و پیروی از اسوه‌های حسنه تأکید کرده است، زیرا الگوها در کلیه مراحل زندگی از جمله برنامه‌های تربیتی کاربرد داشته و محتوای تربیت را به صورت عینی و عملی ارائه می‌دهد. اهداف مهم قرآن کریم از طرح الگوها، معرفی الگوهای شایسته، شکوفایی استعدادهای متربی، هماهنگی الگوهای اجتماعی بوده و برای رسیدن به این اهداف، الزاماتی مانند: شناخت الگوها، مسئولیت‌پذیری، تقلید و حس زیباشناختی انسان وجود دارد. شیوه‌های وصول به این اهداف عبارت است از: قرابت و نزدیکی، ارائه الگوهای مثبت، ارائه الگوهای منفی، پیروی از علم، استمرار، و تنوع در الگوها. معمولاً الگوپذیری در کودکی تقلیدی بوده، ولی کم‌کم جای خود را به استنباط و انتخاب می‌دهد و همچنان که الگوها آسیب‌پذیرند، الگوپذیران نیز همواره در معرض آسیب‌های گوناگون اجتماعی قرار دارند. از اینرو می‌توان به جایگاه مهم و ارزشمند تربیت اجتماعی در اسلام پی برد.^۱ در ادامه به بررسی مهم‌ترین معیارهای تربیت اجتماعی و شاخصه‌های آن از دیدگاه اسلام می‌پردازیم:

۳- معیار توحیدمحوری

اولین مبنایی که مؤمنین در جهت تربیت نفوس و اجتماع باید در اعتقاد و عمل بدان پایبند باشند، وحدانیت الهی است، همانطور که گفته شد اخلاقی ارزشمند است که مبتنی بر ایمان به خدا باشد و تربیتی موفق است که برای به کمال رساندن افراد، توحید را هدف قرار دهد. در بین سه مسأله ریشه‌ای (توحید، معاد و نبوت) بهترین و جامع‌ترین موضوعی که قرآن درباره آن بحث‌های گسترده‌ای دارد، اعتقاد تحقیقی به توحید است.^۲ یعنی اعتقادی که بر محور علم، آگاهی و معرفت باشد نه اعتقاد تقلیدی، زیرا خداوند اعتقاد تقلیدی را علم نمی‌نامد.^۳

اعتقاد به وجود خداوند در زندگی انسان و علم نسبت به آن مانند علم نسبت به آسمان و نجوم و کهکشانها برای افراد عادی نیست که جزیی از اطلاعات عمومی به شمار بیاید. بلکه معرفت نسبت به خداوند متعال، در زندگی انسان به صورت مستقیم، چه از لحاظ فردی و روانی و چه از لحاظ اجتماعی، دارای نقش است.^۴

«وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا»^۵ خدا به دشمنان شما داناتر است و آنها را بهتر می‌شناسد و خدا برای دوست داشتن و یاری کفایت می‌کند. «دوستی خدا و یاری او انسان را از وابستگی به زر و زور شرق و غرب عالم بازمی‌دارد. چرا که او انسانی است نیازمند همانند دیگران و تنها کسی که یاری و سرپرستیش برای انسان کارساز است، خداوند است.»^۶

۱- جان نثاری، واعظی، «نقش الگوهای اخلاقی در تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم»، ص ۱۲

۲- شجاعی؛ باطنی؛ حسینی نیک؛ «اصول و روشهای تربیت اجتماعی و دینی از منظر قرآن کریم»، ص ۸

۳- جوادی آملی، توحید در قرآن، ص ۲۳

۴- اسماعیل زاده و دیگران، تعلیم و تربیت توحیدی و خانواده محور، ص ۱۱

۵- سوره نساء، آیه ۴۵

۶- طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۲۱۱

و دارایی هایی که مالک حقیقی خداوند یاری المالکی حقیقی برلی ابلاغ ارزشها به قلب متربیان. توحید درحاکمیت: امر و حکم و راندن قضا مخصوص اوست، حاکم به صورت قاطع و وظیفه کشف ابلاغ و اجرای حکم شارع دارد، تربیت افراد در جامعه یا با ولی خدا یا حاکمیت است. توحید اطاعت: و تنه مقام واجب الطاعه خداوند و حاکمیت و مطاع بودن مخصوص اوست بالاین وجود انسان باید آزادمرد زندگی کند.

در تربیت بر اساس معادباوری: باید دانست دنیای متاعی بیش نیست و مقدمه آخرت، روبرویی با عین عمل در آخرت تجسم اعمال و انجام احکام دین به نحو احسن، فرصت بی بازگشت به زندگی دنیا، شاهدان رستاخیز خداوند و پیامبر و فرشتگان و...، به یاد داشتن نام های قیامت: روز حسرت و روز حساب و....،

در تربیت هدایت محور؛ هدایت و اهتداء، روشهای پند دادن، تشویق به انجام اعمال خیر و تشویق به سبقت در کار خیر، امانتداری. در تربیت مسئولیت محور؛ روشهای امر به معروف و نه از منکر، تقویت علم محوری و مسئولیت داشتن در قبال دیگران، وفای به عهد، همکاری در کار خیر، مشورت در قرآن کریم بر شمرده شده است.

فهرست منابع

۱. القرآن الکریم
۲. نهج البلاغه
۳. اسلامی، ادريس و دیگران، «اصول و روشهای تربیت اجتماعی مبتنی بر سه رویکرد جامعه شناختی کلانگر، خردنگر و تلفیقی»، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۴/ ۱۴۰۲
۴. اسلامی فر، جواد، و دیگران، تربیت اجتماعی از نگاه اسلام، تهران: نماداندیشه، چاپ اول، ۱۳۹۳ ه. ش.
۵. اسماعیل زاده، محمد، و دیگران، تعلیم و تربیت توحیدی و خانواده محور، مشهد: ملک اعظم،

- چاپ اول، ۱۴۰۳ هـ ش .
۶. افروز، غلامعلی، «تربیت اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن»، پیوند، شماره ۱۴۸، ۱۳۷۰ هـ ش.
۷. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، (سلامی، عمر؛ حامد، عبدالکریم)، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۳۸۰ هـ ش..
۸. اکبری، ظاهر؛ رستمی اول، محمود؛ وثوقی راد، وحید؛ «مبنای حق محوری و اصول متخذ از آن در ارتباطات سازمانی از منظر قرآن»، فصلنامه پژوهش نامه معارف قرانی، شماره ۵۸، ۱۴۰۳ هـ ش .
۹. الهی زاده، محمد حسین، تربیت اجتماعی، مشهد: تدبیر در قرآن و سیره، چاپ دوم، ۱۴۰۲ هـ ش .
۱۰. بادینی، حسن، فلسفه مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴ هـ ش.
۱۱. بهشتی، احمد، تربیت از دیدگاه اسلام، قم: دفتر نشر پیام، چاپ اول، ۱۳۷۱ هـ ش .
۱۲. جان نثاری، حسینعلی؛ واعظی؛ حسین؛ «نقش الگوهای اخلاقی در تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم»، علوم قرآن و حدیث، شماره ۱۰۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ هـ ش .
۱۳. جعفرزاده، فاطمه؛ نادری، زینب؛ «جایگاه معاد باوری در تربیت انسان از دیدگاه ملاصدرا»، جشنواره تألیفات علمی برتر علوم انسانی، شماره ۱۸۴، ۱۳۹۷ هـ ش .
۱۴. جوادی آملی، عبدالله، انتظار بشر از دین، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دهم، ۱۳۹۸ هـ ش.
۱۶. ———، الهی زاده، محمد حسین؛ تفسیر انسان به انسان، قم: اسراء، چاپ هشتم، ۱۳۹۵ هـ ش.
۱۷. ———، ایوبی، حیدرعلی؛ توحید در قرآن، قم: اسراء، چاپ نهم، ۱۳۹۷ هـ ش.
۱۸. ———، صورت و سیرت انسان در قرآن، قم: اسراء، چاپ دوم، ۱۳۸۱ هـ ش.
۱۹. خاوری، معصومه، تربیت اجتماعی در قرآن، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، چاپ اول، ۱۳۹۵ هـ ش .
۲۰. داداشی، فاطمه؛ صفارحیدری، حجت؛ شریف زاده، حکیمه؛ «اصول و روشهای تربیتی مسئولیت پذیری در آموزش های اسلامی»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴۱، زمستان ۹۷ هـ ش .
۲۱. دلشادتهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، تهران، موسسه نشر و تحقیقات ذکر، چاپ سوم، ۱۳۷۷ هـ ش.
۲۲. ———، ماه مهرپرور، تهران: دریا، چاپ اول، ۱۳۷۹ هـ ش .
۲۳. رحیمی، جعفر، نقش تربیتی معادباوری در آینه قرآن و روایات، زنجان: البرز ابهر، چاپ چهارم، ۱۳۹۴ هـ ش .
۲۴. رضایی، مهدیه، قرآن و تربیت اجتماعی کودک، قم: انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم

- قرآن، چاپ اول، ۱۳۹۳ ه. ش.
۲۵. رستمی زاده، رضا، «الگوهای تربیتی در قرآن»، معرفت، شماره ۶۹، شهریور ۱۳۸۲ ه. ش.
۲۶. ساجدی، ابوالفضل؛ کوشا، غلام حیدر؛ روش های تربیت اجتماعی در خانواده و شاخص های آن، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۹۵ ه. ش.
۲۷. سبحانی تبریزی، جعفر، مرزهای توحید و شرک در قرآن، تهران: مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۰ ه. ش.
۲۸. سبحانی نژاد، مهدی؛ رضایی فریمانی، منیره؛ «ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع)»، نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۱۳، ۱۳۹۰ ه. ش.
۲۹. سلطانی رنانی، مهدی، «تربیت اجتماعی و پایه های اخلاقی آن در قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی (ره)»، نشریه اخلاق، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۹۲ ه. ش.
۳۰. سید قطب، ابراهیم، فی ظلال القرآن، بیروت قاهره: دارالشروق، چاپ هفدهم، ۱۴۱۲ ه. ق.
۳۱. شاکریان، محسن؛ انعامی، وحید؛ شاکریان، جواد؛ «مبانی تربیت اجتماعی از نگاه آیات و روایات»، اولین همایش بین المللی و کالت حقوق و علوم انسانی، شماره ۴۳، سال ۱۴۰۲ ه. ش.
۳۲. شجاعی، مسلم؛ باطنی، سعیده؛ حسینی نیک، محمد؛ «اصول و روشهای تربیت اجتماعی و دینی از منظر قرآن کریم»، نشریه علمی روانشناسی اجتماعی، شماره ۶۳، بهار ۱۴۰۱ ه. ش.
۳۳. شیخ سفلی، لیلا، تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم، تهران: حکمت سبز، چاپ اول، ۱۴۰۱ ه. ش.
۳۴. شیخ سفلی، لیلا؛ رفیعی، حسن رضا؛ «مبانی، اصول و روشهای تربیت از دیدگاه قرآن کریم»، بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۶۱، تابستان ۱۴۰۱ ه. ش.
۳۵. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: انتشارات اسلامی جامعه، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ه. ش.
۳۶. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، مفاتیح الغیب، (مترجم: خواجهی، محمد)، تهران: موسسه مطالعات و تحقیق فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۳ ه. ش.
۳۷. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، (موسوی، محمدباقر) دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ هفتم، ۱۳۷۸ ه. ش.
۳۸. طبری، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، (مترجم و مصحح، رسولی، هاشم)، تهران: فراهانی، چاپ هفدهم، ۱۳۷۲ ه. ش.
۳۹. طبیبی، علیرضا؛ زمانیان نجف آبادی، فاطمه؛ «اصول تربیت اجتماعی از نگاه قرآن»، اولین همایش ملی علوم رفتاری و اسلامی، شماره ۱۵۵، سال ۱۳۹۶ ه. ش.
۴۰. طرقي، مجید؛ ابراهیمی، جواد؛ «تربیت اجتماعی از منظر فقهی مبتنی بر نظام قواعد

- فقهی»، نشریه مطالعات فقه تربیتی، شماره 9، 1397 ه. ش.
۴۱. طوسی، محمد بن الحسن، التبیان فی تفسیر القرآن، (مصحح، عاملی، احمد حبیب)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، بی تا.
۴۲. عسکری، حسن بن عبدالله، افروز فی اللغة، بیروت: دار الآفاق الجديدة، چاپ سوم، ۱۴۰۰ ه. ق.
۴۳. علمی اردبیلی، علی، شرح نهایت الحکمه، قم: بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۷ ه. ش.
۴۴. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۷۲ ه. ش.
۴۵. فرهادیان، رضا، پایه‌های اساسی ساختار شخصیت انسان در تعلیم و تربیت، بی جا، موسسه فرهنگی، تربیتی توحید، چاپ اول، ۱۳۷۶ ه. ش.
۴۶. فریدونی، محمدرضا؛ قربانی، فاطمه؛ «نقش توحید محوری در تربیت دینی خانواده»، اولین کنفرانس بین المللی علوم انسانی با رویکرد دومی-اسلامی و تأکید بر پژوهش‌های نوین، شماره ۱۹۶، سال ۱۳۹۴ ه. ش.
۴۷. فلسفی، محمد تقی، بزرگسال و جوان از نظر افکار و تمایلات، بی جا، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1385 ه. ش.
۴۸. قیصری گودرزی، کیومرث؛ خوشخویی، منصور؛ سلحشوری، احمد؛ «اصول تربیت توحیدی براساس آموزه های قرآن و ائمه اطهار»، تربیت اسلامی، شماره ۲۵، پاییز زمستان ۱۳۹۶ ه. ش.
۴۹. کامیاب، فاطمه، «مهم‌ترین روش های تربیت از دیدگاه قرآن کریم»، مجله مطالعات دین پژوهی، شماره ۳، بهار و تابستان، ۱۳۷۹ ه. ش.
۵۰. کریمی، سبحان، تربیت اجتماعی شاخصه رشد و سواد اجتماعی جامعه، تهران: نشر آموزش، چاپ اول، ۱۳۹۱ ه. ش.
۵۱. لورر اساء، میشل، مسئولیت مدنی، (ترجمه: محمد اشتري)، تهران: حقوقدان، چاپ اول، ۱۳۷۵ ه. ش.
۵۲. محمدی، آزاد؛ باقری، خسرو؛ زیباکلام، فاطمه؛ «اصول و روشهای تربیت اجتماعی مبتنی بر نظریه کنش ارتباطی هابرماس»، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۲، سال ۱۳۹۳ ه. ش.
۵۳. مشایخی، شهاب الدین، «اصول تربیت از دیدگاه اسلام»، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۲۳، سال ۱۳۸۱ ه. ش.
۵۴. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت، دار الکتب العلمیه، چاپ سوم، ۱۴۳۰ ه. ق.
۵۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران، صدرا، ۱۳۸۴ ه. ش.
۵۶. ———، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، صدرا، چاپ هیجدهم، ۱۳۷۰ ه. ش.
۵۷. مظاهری، حسین، تربیت فرزند از نظر اسلام، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، چاپ

- هیجدهم، ۱۳۹۶ ه ش .
۵۸. مغنیه، محمد جواد، تفسیر الکاشف، (دانش، موسی)، قم: بوستان کتاب قم، چاپ هشتم، ۱۳۸۶ ه ش .
۵۹. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: انتشارات علی بن ابی طالب (ع)، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ ه ش.
۶۰. ———، تفسیر نمونه، قم، انتشارات امام علی ابن ابی طالب، چاپ هفتم، ۱۳۸۷ ه ش.
۶۱. مهری نژاد، ابوالقاسم؛ اصغری نژاد بلوچی، پریسا؛ تربیت از دیدگاه معصومین (ع) و قرآن کریم، تهران: انتشارات آوای نور، چاپ دوم، ۱۳۹۴ ه ش.
۶۲. میر عظیم، قوام، «اصول و ویژگی های تربیت اسلام از منظر قرآن کریم»، بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۸ ه ش .
۶۳. میری ایوری، زهرا، «تاثیر ایمان به معاد بر تربیت اجتماعی از دیدگاه علامه طباطبائی»، معرفت، شماره ۲۰۲، سال ۱۳۹۳ ه ش .